

بھگتی لہر دا ارتقاء: بارہویں توں اٹھارویں صدی تک

Abstract:

Bhagti Literature has a significant importance in Punjabi literary history. Bhakti literature was a trend setter for upcoming generations. Its impacts can find on Sufi literature of Punjabi language partially and especially on Sikh Punjabi literature. This article covers two aspects of Bhagti movement, firstly it covers the historical evolution of Bhakti movement from 12th century to 18th century and secondly it provides a brief account of almost 20 Bhagat poets and their poetry.

Keywords: *Bhagti, Movement, Trend, Sufi, Sikh, Impacts, Literature, Historical, Aspects, Evolution*

ویداں، اُپنشاں، پُراناں، رامائن، مہا بھارت دے پُر اتن زمانے توں بعد بھگتی لہر دا اک عبوری دور شروع ہویا۔ اس دور دے اہم شاعر دکن دے سن۔ ایہناں شاعراں نے ویشنوتے شیو بھگتی دا پرچار اپنی شاعری راہیں کیتا۔ ایہناں دی شاعری زری الیشور پریم دی شاعری سی۔ ایہناں الواراں دے وچار ہی شاعری راہیں اُتری ہندوستان اُپر اثر انداز ہوئے۔ جیہدے نتیجے وچ ناتھ پنٹھ، جوگ پنٹھ تے سدھ پنٹھ جیسے نویکلے پنٹھاں نے اپنی اُساری کیتی۔ جس دور وچ شمالی ہندوستان اندراہ پنٹھ اپنے پیر پکے کر رہے سن اسے دور وچ اک ہور مذہبی تبدیلی آئی اوہ تبدیلی سی اسلام دی آمد۔ اسلام نے بھگتی نوں نہ صرف انسان دے انفرادی تے داخلی حوالے نال متاثر کیتا بلکہ اجتماعی تے خارجی حوالے نال وی مساوات دا اجیہا عملی مظہر پیش کیتا جیسے پورے ہندوستان نوں متاثر کیتا۔ ایہ اوہ دور سی جدوں ہندوستانی سوجھواناں نے بھگتی دی جذباتی فضا توں باہر نکل کے عقلی پدھر تے ایہدیاں لیہاں اُساریاں۔ اس دور وچ بھگتی لہر نوں اُسارن تے پرچارن

والیاں وچ زیادہ تر فلسفی نظر آوندے نیں۔ جیویں کہ شنکر اچاریہ، رامانج اچاریہ، رامانداچاریہ، نمبارکا، مادھواچاریہ، ولبھا اچاریہ وغیرہ ایہناں ساریاں سوجھواناں وچ ایہ گل خاص اے کہ ایہ سارے فلسفی شاعر نیں۔ ایہناں توں بعد جیہڑی پیڑھی آئی اوہ شاعراں دی سی۔ اس پرسنگ وچ اسیں کہہ سکدے ہاں کہ بھگتی لہری ابتدا محبت دے داخلی جذبے توں ہوئی تے ایہدے پرچارک الوارن، ایس جذبے لئی علمی تے عقلی بنیاداں ایہناں فلسفیاں نے لہیاں جد کہ اس جذباتی تے فکری رجحان نوں لوکائی تک اپڑاون داکم شاعراں نے سانبھیا۔ استھہ مختصراً ایہناں فلسفیاں دیاں وچاردھاراواں نوں جانن توں بعد بھگتاں دی شاعری ول توجہ کیتی جاوے گی۔

بھگتی دے فلسفے وچ شنکر اچاریہ (788-820A.D) نوں بنیادی اہمیت حاصل اے۔ اوہ انج کہ شنکر وی باقی ہندو فلسفیاں وانگ جیون دا مقصد ”موش“ یاں نجات ہی مندا اے۔ لیکن اوہ باقی فلسفیاں وانگ کرم، گیان تے بھگتی نوں وکھو وکھ نہیں کردا۔ سگوں اوہنے پہلی وار کرم، گیان تے بھگتی نوں اکٹھے اک نظام وچ پروکے پیش کیتا۔ ایہتوں ہی اوہدا ادویت وادی فلسفہ شروع ہوندا اے۔ شنکر اچاریہ نے ادویت واد تے بھگتی دی نینہہ رکھی۔

"Shankara preached the theory of non dualism. He described that Brahman alone is absolutely real; all else is false i.e. relatively real so long as the highest truth does not down. In Vivekachudamani he says that there is no difference between atman and Brahman, jiva or individual self is essentially the same as Brahman therefore ultimate and real."⁽¹⁾

شنکر اچاریہ دا مننا اے کہ برہمن تے جیو (خالق تے مخلوق) وچ فرق کوئی نہیں اے، بس اس گل نوں سمجھن تے جانن دی لوڑ اے۔ سوال ایہ بند اے کہ جانیا کیویں جاوے؟ ایہدا جواب شنکر ایہ دیندا اے کہ برہمن نوں عقل یا منطق نال نہیں بلکہ داخلی تجربے نال سمجھیا جاسکدا اے۔ شنکر موجب ایہ داخلی تجربہ بھگتی نال ہی ہوسکدا اے۔ اوہ اپنے اک اشلوک وچ لکھدا اے کہ:

”موش کارن سا مگیاں بھگتی ریوگری یسی

سُو سُو روپاؤ سندھان بھگتی ریتھیہ دھیئے“⁽²⁾

یعنی موکش پراپت کرن والے سادھناں وچوں بھگتی سب توں اُتم اے۔ تے بھگتی ایہ ہے کہ بھگت مسلسل اوس اُک دے سُو روپ دی کھوج وچ رہے۔

شکتر اچاریہ نے بزرگن بھگتی دا پرچار کیتا۔ لیکن شکتر اچاریہ دے اس فکری نظام نوں ایہ اوکڑ ویکھنی پئی کہ ایہنوں لوکائی وچ اوہیو جیہی شہرت نہ ہو سکی جیہو جیہی ایہدے توں بعد وچ آون والیاں نوں ہوئی۔ حالانکہ شکتر توں بعد وچ آون والے اوہدے ہی فکری نظام دے خوشہ چین سن۔ اوہناں خوشہ چیناں وچوں اک رامنُج اچاریہ (1017 A.D) اے۔ رامنُج اچاریہ وی ادویت واد دا ہی پرچارک اے پر اوہدا ادویت واد، شکتر اچاریہ توں تھوڑا جیہا وکھرا اے۔ اوہ انج کہ شکتر اچاریہ کائنات دی صرف اک ہی سچائی نوں مندا اے، جیہنوں اوہ برہمن داناں دیندا اے۔ لیکن رامنُج دامننا اے کہ کائنات وچ تن سچائیاں نیں ”چت“، ”اچت“، تے ”ست“۔ اوہدے موجب چت یا روح تے اچت یعنی مادہ، ست یعنی ایثور دیاں محتاج ضرور نیں پر اس دے باوجود اوہ اپنی نویکلی ہوند رکھ دیاں نیں۔ رامنُج نے بھگتی دیاں تن قسماں کیتیاں۔ پراپتی، بھگتی تے سرگتی۔ ایہناں تیناں قسماں وچوں پراپتی بارے کجھ لوکاں دامننا اے کہ ایہ خیال رامنُج اچاریہ نے اسلام توں لیا سی۔ لیکن ہندو وادان اس گل نوں نہیں مندے اوہناں دی دلیل ایہ ہے کہ رامنُج دے سہ اسلام اچے ہندوستان پہنچیا ای نہیں سی۔ جد اسلام پہنچیا ہی نہیں تے فیہ رامنُج اچاریہ دی فکر تے اوہدا اثر پینا بے تھوہی جیہی گل اے۔ لیکن اوہ لوک رامنُج دی فکرنوں دکھنی الواراں نال جوڑدے نیں۔

رامنُج توں بعد مادھو اچاریہ اہم فلسفی اے جس بھگتی نوں اپنے فلسفیانہ نظام وچ اُچھ دتا۔ مادھو اصل وچ دویت وادی فلسفی اے۔ اوہدا مننا اے کہ ایثور تے جیو (خالق تے مخلوق) وچکار فرق اے۔ لیکن اس دے نال نال اوہ کہندا اے کہ ”موکش“ حاصل کرنا ناممکن نہیں، اوہدے مطابق موکش اودوں پراپت ہووے گی، جدوں اسیں ایہدا کارن سمجھاں گے۔ موکش نہ ملن دا کارن مادھو موجب ایہ ہے کہ جدوں جیو (روح) اگیان (جہالت) دے ہنیرے وچ دُب جاندی اے اودوں اوہ دُکھ وچ پھس جاندی اے دُکھ ہی جیون چکرا اے۔ ایس جیون چکرا یا دُکھ توں نکلن دا کوای طریقہ اے کہ ایثور نوں یاد کیتا جاوے۔ اوہدی یاد نال اگیان تلمکے گی تے جیون چکر توں مُلتی ملے گی۔ ایس لئی مادھو دے نزدیک ایثور نوں یاد کرن ہی بھگتی اے۔

"According to Madhava devotion is the best way for salvation. The jiva suffers with sorrow due to ignorance one should remember God, by his grace they/va became free from the control of the ignorance and illusion and became enlighten. He says that moksha is attainable by the direct knowledge of Hari, the direct knowledge which leads salvation are vairagya, saranagati, Paramatama-Bhakti, daya, upasana, Guru-kripa etc. the direct knowledge is simply mental."⁽³⁾

نمبر کر اچار یہ اُنچ تے رامانُج اچار یہ داسمکالی سی تے اوہدی فکر تے واضح طور تے رامانُج اچار یہ دی چھاپ نظر آؤندی اے پر اوہدے کئی وچار شکر اچار یہ نال وی میل کھاندے نیں۔ اوہدا رامانُج وانگ کائنات نوں ترے رنگاں وچ ونڈدا اے۔ چت یعنی روح، اچت یعنی مادہ تے برہمن یعنی ایشور۔ اوہدا وی رامانُج اچار یہ وانگ مننا اے کہ چت اور اچت، اپنی ہوند لئی برہمن دے محتاج نیں پر برہمن کسے دا محتاج نہیں اے۔ پر اوہ اک نویکلی گل ایہ کردا اے کہ چت تے اچت نوں برہمن نہیں کہیا جاسکدا۔ اوہ اپنے اس قضیے نوں سمجھاون لئی اک دلچسپ مثال لیاؤندا اے۔ اوہ کہندا اے کہ جیویں مکڑی اپنا جالا بن لکیاں اپنے جال دے اندر ہو کے وی باہر ہوندی اے اُنجے ای برہمن وی اپنی مایا دے وچ ہو کے باہر ای ہے۔ بھگتی بارے اوہدا مننا اے کہ دھیان لاون نال سانوں ایہناں تیناں شیواں دا سچا گیان پراپت ہوئے گا۔

"Like Ramanuja and Madhava he divided being into three classes chit, achit and Brahman (jiva, jagat and Ishwara) soul and matter are dependent on the Brahman for their existence and are not different from God. He was hardly influenced by Ramanuja and like him he emphasis the importance of meditation."⁽⁴⁾

ایہناں سیانیاں توں بعد رامانند اچار یہ نے بھگتی لہرنوں اک پاسے فکری تے منطقی بنیاداں دتیاں تے دوسرے پاسے اوہنے بھگتی نوں لوکائی دی لہر بنایا۔ اسے لئی مشہور اے کہ ”بھگتی

دراوڑ اُپجی، لائے راما نند / پرگٹ رکھو کبیر نے، سپ دیپ نوکھنڈ، راما نند توں پہلاں الوار بھگتی نوں
 جذباتی حوالے تمل تے ہور دکھنی بولیاں وچ پیش کر چکے سن۔ لیکن اُتری بھارت وچ ایہناں
 جذباتی قسم دیاں شعراں تے خالص علمی تے بحث مباحثے تقریباً پنج صدیاں تک ہوندے رہے۔
 راما نند نے ایہناں دوہاں مہاڑاں نوں اپنایا۔ ایہو کارن اے کہ اوہ کمال دا فلسفی وی ہے جینے اپنا
 نویکلا پنٹھ بنایا تے دوجی پاسے اوہ کمال دا رُحان ساز شاعر وی اے جیہدی شاعری دی چھاپ
 اج وی کئی شاعران تے عام طور تے مل جاندی اے جد کہ بھگت شاعران تے تاں اوہدی شاعری
 دی چھاپ خاص طور تے ملدی اے۔

راما نند دی اک نویں کاڈھ ایہ وی ہے کہ اوہنے اپنے وچاراں نوں لوکائی تیکر اڑاون لئی
 لوکائی دی بولی نوں وسیلہ بنایا۔ اوہ سنسکرت دا ماہر سی تے سنسکرت وچ کئی کتاباں لکھ چکیا سی۔ لیکن
 اوہنے اپنے وچاراں نوں لوک تیکر اڑاون لئی لوک بولی نوں ہی چُنیا۔ اوہدے اس رُحان نوں بعد
 وچ آون والیاں بھگتاں نے وی قبول کیتا۔ راما نند نے اپنے وچاراں دے پرچار لئی بولی چُنی اوہ
 اوس سے دے شمالی ہندستان دی ساخھی بولی سی۔ ایہ بولی جمنا توں لے کے سندھ تک دے علاقے
 وچ بولی تے سبھی جاندی سی۔ ہُن اوس بولی دے کئی روپ اپنی وکھو وکھ صوبائی حیثیت منوا چکے
 نیں۔ اس بولی نوں بعد والے بھگتاں نے وی اپنایا۔ انج کہیا جاسکدا اے کہ راما نند دی بولی دا
 موضوعی سمبندھ کسے حد تک بھگتی نال سی۔ اوہ انج کہ گرو ناناک جیہڑے کہ پنجاب واسی سن تے
 اوہناں توں پہلاں بابا فرید اک نرول ادبی بولی دی بنیہ وی رکھ چکے سن۔ پر بابے ناناک نے اوس
 پنجابی بولی دی تھاں اوہیو راما نند والی بولی نوں ہی اپنایا۔ انجے ہی داؤ دیاں ہے جیہدا تعلق
 راجستھان توں ہے پر اوہدی بولی وی راما نند والی بھگت بولی ہے۔ انجے ہی ہور کئی بھگتاں نے
 اپنے اپنے سے دی صوبائی زبان نوں چھڈ کے اسے بھگت بولی نوں ہی اپنیاں رچناواں دا وسیلہ
 بنایا اے۔ راما نند دا زیادہ تر لکھتی سرمایہ سنسکرت وچ ہے گرتھ صاحب وچ اوہناں دا اک شبد ملدا
 اے:

کت جاییے رے گھر لاگورنگ	میرا چت نہ چلے من بھیو پنگ
ایک دوس من بھی اُمنگ	گھس چندن چوہ بہو سنگدھ
پوجن چلی برہم ٹھاء	سو برہم بتائیو گر من ہی ماہ

جہا جائیے تہہ جل پکھان تُو پور رہیو ہے سبھ سمان
 بید پُران سبھ دیکھے جوء اُہاں تو جائیے جو ایہاں نہ ہوء
 ست گر میں بلہاری تور جن سکل بکل بھرم کاٹے مور
 راماند سوامی رمتے برہم گر کا سبد کاٹے کوٹ کرم (5)

یعنی میں جاواں تے کتھے جاواں؟ مینوں کتے جاواں دی لوڑ ای نہیں اے۔
 کیوں کہ سب سکھ تے میرے من وچ ہے۔ اس لئی میرا دل کتے وی نہیں
 جانا چاہندا۔ میرا دل بس ایہو چاہندا اے کہ میں صندل تے مُشک نال نہا
 کے پوتر ہو کے اپنے برہمن نوں رچھاواں جیہڑا کہ میرے ہی من وچ وسدا
 اے۔ میں کدھر جاواں کیوں کہ تیرے توں پہلے میں صرف لکڑ تے پتھرنوں
 ہی جاندی ساں پر تیرے آون نال میں تینوں یعنی اپنے برہمن نوں پالیا
 اے۔ ویداں دیاں ساریاں رسماں بے کار ثابت ہوئیاں پر جے توں سامنے
 نہ ہوویں تاں اوہناں ویداں دے اصل تت نوں ہی پڑچولیا جانا چاہیدا
 اے۔ میرے ست گر نے میری مدد کیتی تے مینوں ساریاں بھلاں چوں
 کدھ کے تیرے نال ملایا۔ ہُن راماند اپنے برہمن وچ گم ہو گیا اے۔ ایہ
 گر و دے دے بول (مول منتر) دی ہی کر پا ہے جینے مینوں کئی قسم دیاں
 رسماں دیاں جھنجھٹاں وچ ٹاک ٹوئیاں مارن توں بچالیا۔

اس شبد وچ سکھد یو سنگھ شانت موجب ترن گلاں سمجھائیاں گئیاں نیں پہلی ایہ کہ پر ماتما
 ہی کرتا ہے۔ دوجی ایہ کہ پر ماتما دی پراپتی لئی رسماں رواجاں تے کرم کاٹد یعنی اشنان تے یکیہ دی
 لوڑ نہیں۔ تریجی ایہ کہ پر ماتما تک کسے گر و دی اگوائی وچ ہی اپڑیا جاسکدا اے۔ گل ایہ کہ راماند دا
 ایہ شبد ساری بھگتی لہر دا مینی فیسٹو اے۔ ہندوستان دیاں ساریاں بھگتاں دی شاعری اسے دے آل
 دوال گھمدی اے۔

بھگتی رس شاعری دا نمائندہ شاعر بھاویں راماند اے پر اوس توں پہلاں وی کئی شاعر
 بھگتی رس والی شاعری کر رہے سن۔ اوہناں وچوں اک اہم نام ”بھگت جے دیو“ دا اے۔ بھگت
 جے دیو تقریباً 1150ء نوں بنگال دے ضلعے پیر بھومی دے اک پنڈ کینڈولی وچ پیدا ہوئے۔ پیودا

ناں ”بھوج دیو“ تے ماں دا ”رمتا“ سی۔ سنسکرت دے چنگے جانوسن بلکہ ایہناں نے سنسکرت وچ وی کافی شاعری کیتی۔ ایہ شاعری ”گیت گووند“ نال دی کتاب دے نال نال چھپ چکی اے۔ جے دیو جی اوس سے دے اک راجا کچھن سین دے درباری شاعر سن۔ بعد وچ راج دربار چھڈ کے آزاد جیون گزاریا۔ بھگت جے دیو دے دوشبد گرو گرنہ صاحب وچ ملدے نیں:

”پر ماد پد کھ منو پیم ست آد بھا ورتم
پر مد بھتتم پر کرت پر م جد چنت سرب گتم
کیول رام نام منورم“ (6)

مُراد ایہ کہ پر ماتما، اس کائنات دے ہوند وچ آون توں پہلاں وی اپنے پر م پد کھ والے روپ وچ موجود سی۔ اوہ سوہنا سنکھاتے ساڈی عقل وچ نہ آون والا اے اوہنوں یاد کرن والے سارے دکھاں توں آزاد ہو جاندے نیں۔

بھگت ترلوچن 1268ء نوں شولا پور وچ پیدا ہوئے۔ ایہ وی راماند توں پہلاں پیدا ہوئے پر اوہناں نے وی ہندوی یاں ہندوستانی بھاشا نوں اپنے وچار پرگٹ کرن دا وسیلہ بنایا۔ بھگت ترلوچن دے گل چار شبد گرو گرنہ صاحب وچ شامل نیں۔ اوہناں وچوں اک وگی ویکھو:

”مایا موہ من آ لگڑ اپرائی جرا مران بھسو و سر گیا
کٹب دیکھ یکسہہ کملا جیو پر گھر جوہہ کپٹ نرا“ (7)

ساڈا من مایا دے جال وچ جکڑیا گیا اے، ہر فانی جی اپنی پیتی عمر نوں ویکھ کے وی موت توں نہیں پیا ڈردا۔ انسان اپنے گھر دیاں جنیاں نوں ہسدا و سدا ویکھ کے خوش ہوندا اے۔ حالانکہ اوہ دھوکے وچ اے، اوہدی مثال انج اے جیویں کوئی انسان کسے دوسرے انسان نوں ویکھ کے لالچ کرے۔

بھگت نام دیو 1270ء نوں دکھنی بھارت دے ضلع ستارا دے پنڈ نرسی باہنی وچ پیدا ہوئے۔ پیو دا نام دام شیٹی تے ماں داناں گونا بانی اے۔ بھگت نام دیو دے گرو داناں و شو بھا کھیچر سی۔ گرو گرنہ صاحب وچ بھگت نام دیو جی دے 61 شبد درج نیں۔ ایہناں شبدوں دے موضوعات وچ پر ماتما دی ہوند دا یقین، بھگتی مارگ، اخلاقی قدراں قیمتاں اُپر زور دین دے نال نال سیاسی سماجی موضوعات نوں بیانیا گیا اے۔

”کس ہو پو جو دو جا نظر نہ آء

ایکے پا تھر کیجئے بھاؤ

دو جئے پا تھر دھریئے پاؤں

جے اوہ دیوت اُہو بھی دیوا

کہہ نام دیو ہم ہری کی سیوا“ (8)

یعنی میں کسے ہو دی کیوں پو جا کر سلنا مینوں تے ہو کوئی دو جا نظر ہی نہیں آوندا۔ اپنے من وچ اک ہی پتھر نوں پوجن لئی سجا کے رکھ دو جے پتھراں نوں پیراں دی ٹھو کرتے رکھ۔ جے تینوں اک پر ماتما نظر آ رہیا اے تے فیر دوسرا وی اوہیو ای اے۔ نام دیوتوں ایہ کہہ دے پئی میں ہری (پر ماتما) دی سیوا وچ ہاں۔

بھگت سدھنا جی تقریباً 1270ء نوں پیدا ہوئے۔ اپنا آبائی علاقہ سہیون چھڈ کے، فیروز شاہ تغلق دے کہن تے سرہند وچ آباد ہو گئے سن۔ اوہ ذات دا قصائی سی۔ گرو گرتھ صاحب دے صفحہ نمبر 858 تے سدھنا بھگت دا صرف اک ہی شبد درج کیتا گیا اے۔

”سنگھ سرن کت جائیے جو جنک گراسے

ایک بوند جل کارنے چا ترک دکھ پاونے

پران گئے ساگر ملنے پھن کامن آوئے

پران مچ تھا کے تھر نہیں کیسے برماوو

یوڈ موائے نوکا ملنے کہہ چڈھاوؤ

میں ناہیں گچھ ہو نہیں کچھ آہ نہ مورا

آوسر لجا راکھ لے سدھنا جن تورا“ (9)

یعنی کوئی شیرتوں اس حالت وچ پناہ کیوں منگے جدوں اوہوں کوئی گدڑ کھا رہیا ہووے۔ بارش دی اک بوند لئی ترف ترف کے مرجاؤن والے پچھی لئی سمندر کس کم دا؟ میری چندڑی تھک گئی اے، میں بوہتی دیر تک جیوندیاں وی نہیں رہنا، ایہ سب جان کے میں کیوں صبر کر سلناں؟ جے میرے ڈبن توں

بعد ہی بیڑی اڑے تاں دسو میں کیوں اس تے سوار ہوواں؟ میں کجھ وی نہیں، میں کجھ وی نہیں تے نہ ہی میرے کجھ پلے، میری راکھی ویلے سر کر، کیوں کہ سدھنا تیرا گولا اے۔

سدھنا بھگت توں بعد راما نندا چاریہ داساں اے۔ اوس تے پچھے گل ہوگئی اے۔ راما نندا توں بعد اوہدے چیلیاں نے بھگتی لہرنوں اپنایا تے اوہدی وچار لیہہ نوں آپو اپنی لوڑ موجب ودھایا۔ اوہدے چیلیاں وچوں اک رِوداس اے۔ اوہ 1433ء نوں پیدا ہوئے تے اوہناں دا مرن ورھا 1584ء اے۔ انج اوہناں دی عمر تقریباً 151 سال ہوئی۔ رِوداس دا جنم بنارس شہر وچ ہو یا جد کہ اوہ آپ اک شُودر جاتی نال تعلق رکھدے سن۔ اوہناں دے 41 شبد گرنٹھ صاحب وچ درج نیں:

”دُتم چندن ہم ارنڈ باپڑے سنگ تمارے باسا
نیچ روکھ تے اُوج بھئے ہے گندھ سگندھ نو اسسا
مادھوست سنگت سرن تماری

ہم اوگن تم اُپکاری
تم مکھنول سپید سپنیل ہم پڑے جس کیرا
ست سنگت مل رہے مادھو جیسے مدھہ مکھیرا“ (10)

توں چندن تے اسیں ارنڈ پر تیری مہر پاروں تیرے کول ساڈا واس ہے۔ تیری نیڑ پاروں میرے وچ وی تیرے والی سگندھ رچ گئی اے۔ اے پر ماتما میں تیرے بھگتاں دی ست سنگت دی بجائے میں صرف تیری ہی شرن وچ آنا چاہناں۔ میں اوگناں بھریا تے توں مہربان ایں۔ توں زرد سفید مخمل تے میں معمولی کیڑا۔ اے پر ماتما میں تیریاں ست سنگتاں نال جینا چاہناں اُنجے ای جیویں ڈونے اپنے ماکھی نال ہوندیاں نیں۔

بھگت کبیر داساں 1398ء توں 1495ء تک نیا جاندا اے۔ گرنٹھ صاحب وچ بھگت کبیر دے 224 شبد درج نیں۔ ایہناں شبدوں توں اڈ وی کبیر صاحب دیاں کئی کتاباں ملدیاں نیں کئی کتاباں جیویں کہ بچک کبیر دی اپنی رچنا اے پر کئی کتاباں صرف اوہدے ناں نال منسوب

نہیں۔

”سٹنٹ نہیں پرے، جون نہیں آوے، نام نرنجن جا کورے
 کبیر کے سوامی ایسوٹھا کر جائے مائی ن باپورے“ (11)
 یعنی اوہ کدی وی کسے اوکڑ وچ نہیں پھسیا، اوہ جنم مرن یعنی آواگون توں وی
 آزاداے، اوہ داناں نرنجن اے۔ کبیر دا مالک اجیہا اے جیہدا کوئی ماں پیو
 نہیں اے۔

کبیر دا کلام گرنٹھ صاحب توں علاوہ وی ملدا اے۔ اک ونگی ویکھو:
 ”موکوں کہاں ڈھوڑھے بندے، میں تو تیرے پاس میں
 نا میں دیول، نا میں مسجد، نا کعبے کیلاس میں
 نا تو کون کریا کرم میں، نہیں یوگ بیراگ میں
 کھوجی ہوئے تو تڑتے ملیہوں پل بھر کی تالاس میں
 کہیں کبیر سنو بھائی سادھو
 سب سوانسوں کی سانس میں“ (12)

بھگت سنین جی دا جنم ورھا 1390ء دسیا جاندا اے۔ ایہ وی منیا جاندا اے کہ اوہ مدھ
 پردیش دے اک راج باندھو گڑھ دے راجا دے نائی سن۔ گرنٹھ صاحب وچ اوہناں دا صرف اک
 ہی شبہ ملدا اے۔

”ڈھوپ دیپ گھرت ساج آرتی
 وارنے جاؤ کملا پتی
 منگل ہری منگلا
 نت منگل راجا رام رائے کو
 اوتھ دیار انمل باقی“ (13)

میں بخور، چراغ تے گھیونال سجا کے میں تیری آرتی کرناں۔ میں لکشمی دیوی توں وارے جاواں۔
 اے ہری توں سدا انجے راج کریں، انجے راج کریں تیری آرتی لئی کتا شاندار چراغ اے تے
 کئی پوتر بتی اے۔

دھنا بھگت 1416ء نوں پیدا ہويا اوہ ٹانک راجستھان دے علاقے دیولی توں ویہہ میل دور اک پنڈ دھوان وچ ہويا۔ گرنٹھ صاحب وچ دھنے بھگت دے تن شبد ملدے نیں۔

جننی کیرے ادر اُدک مہہ پنڈ کپا دس دُ آرا
دے اہار اگن مہہ راکھے ایسا کھسم ہمارا
کمی جل ماہ تن تس باہر پنکھ کھیر تن ناہی
پورن پرمانند منوہر سمجھ دیکھ من ماہی (14)

یعنی اوہنے ماں دی کٹھ وچ منکھی جسم وچ دس یو ہے بنائے۔ میرا پر ماتما اوتھے ہی اوہنوں رزق اڑاند اے تے جسم دی گرمی توں وی اوہدی راکھی کردا اے۔ گمی (مادہ کچھوہ) پانی وچ اے پر اوہدے بچے پانیوں باہر، گمی کول اوہناں دی راکھی لئی کوئی پنکھ نہیں، تے نہ ہی اوہدے کول اوہناں نوں کھلاون لئی کھاج پر فیرو وی اوہدی قدرت اوہناں نوں جیوندا رکھدی اے۔ سچا رب ہی ایہ قدرت رکھدا اے ایہنوں سمجھوتے ایہدے تے وچار کرو۔

بھگت پپا 1426ء نوں پیدا ہويا۔ اوہ راما نند دا چیلاسی، بھگتی مارگ تے چلن توں پہلاں اوہ راجستھان دی اک ریاست دا راجاسی۔ بھگت پپا جی دا اک ہی شبد گرنٹھ صاحب وچ شامل اے۔

”کایو دیوا کایو دیول کایو جنگم جاتی
کایو دھوپ دیپ نئی پیدا پوجو پاتی
کایا بہو کھنڈ کھوجت نو بندھ پائی
نہ کچھ آبو نا کچھ جابو رام کی دہائی
جو برہمنڈے سوئی پنڈے جو کھو جے سو پاوے

پپا پر نوئے پرمت ہے ست گر ہوئے لکھاوے“ (15)

یعنی منکھی دیہہ وچ ہی رب وسدا اے۔ اس جسم دے اندر ہی بخور چراغ تے بھینٹاں نیں تے اسے دیہہ وچ ہی پھلاں دے نذرانے نیں۔ میں باہر بہت زیادہ کھوج کیتی لیکن مینوں میرے جسم وچ ہی نوزانے مل گئے۔ مینوں کچھ پتہ نہیں اے پر فیرو وی میں رب توں مہر دی منگ کرناں۔ جیہڑا کائنات نوں اپنے وگن وچ لکائی پھر دا اے اوہیو میرے دل وچ لکا ہويا اے۔ جو

کوئی اوہنوں جتھے لبھدا اے اوہنوں اوتھے ہی پالیندا اے۔ اوہ اک اُچی ہستی اے تے اوہ اپنے آپ نوں سچے گرو راہیں ظاہر کردا اے۔ بھگت بنی جی دے تن شبد شری گرو گرنٹھ صاحب جی وچ درج نیں۔ گرنٹھ صاحب وچوں بنی جی دے کلام دی وگی دیکھو:

”تہ باجے سبدا انہد بانی
تہ چند نہ سورج پون نہ پانی
ساکھی جاگی گرمکھ جانی
اُپجے گیان دُرم ت چھے
امرت رس لگ نتر بھیجے
ایس کلا جو جانے بھو
بھیٹے تاس پر م گرو دیو
دسم دوارا گم اپارا پر م پرم کی گھائی
اوپر ہاٹ ہاٹ پر آلہ آلے بھیتڑ تھاتی
دل مل دیتہہ گرمکھ گیان
بنی جاچے تیرا نام“ (16)

یعنی انہد دا سبدا ہر ویلے وچ رہیا اے۔ ایتھے نہ چن سورج اے نہ ہواتے پانی۔ گرمکھ نوں جدوں سمجھ آ جاندی تاں اوہ سب کجھ جان جاند اے۔ جدوں گیان ملدا اے تاں منفی ذہنیت نکل جاندی اے۔ کیوں کہ تدا انسان دے ذہن دا شوہ امرت نال پُر ہو جاند اے۔ جیہڑا اس ہتھیار دا بھید جاند اے۔ اوہو پر ماتما نوں ملدا اے۔ انسانی ہوندا داسواں بُو ہا پر ماتما تک اپڑاؤن داراہ ہے۔ دُکان دے اندر اک طاق اے، اس طاق تے وست پئی اے۔

بھگت بھیکھن جی (1473ء توں 1574ء) لکھنؤ دے قصبے کاکوری وچ پیدا ہوئے۔

گرنٹھ صاحب وچ اوہناں دے دو شبد درج کیتے گئے نیں:

”نین نیر ہے تن کھینا بھئے کیس دُدھ وانی

رودھا کنٹھ شبد نہیں اُپرے اب کیا کر ہے پرانی

رام راء ہوئے بید بنواری

اپنے سنتے لے اُباری
ساتھے پیر سریر جلن ہے کرک کرتجے ماہی
ایسی بیدن اُنچ کھری بھئی وا کا اوکھدھ ناہی
ہری کا نام امرت جل نزل ایہ اوکھدھ جگ سارا
گر پرساد کہے جن بھیکھن پاوؤ موکھ دُوارا،“ (17)

یعنی میرے ہنجر کر دے پئے نیں، میرا تن وی کمزور ہو گیا اے تے میرے وال وی دھولے ہو گئے نیں۔ میرا گلا بھر گیا ہے، میتھوں اک لفظ وی نہیں بولیا جاسکد امیں کر وی کیہ سکناں آخر میں اک عام بندہ ہی تاں ہے۔ اے میرے مالک اس جگ دے مالی تے میرے طیب۔ میری راکھی کر میرے مالک۔ میرے سر وچ پیڑاے، میرا جسم تاپ نال تپدا پیا اے تے میرا دل دُکھ نال بھریا ہو یا اے۔ مینوں اجیہا روگ اے جیہدا کوئی داڑو نہیں اے۔ میرے مالک دا پاک نام ہی میرے لئی امرت اے۔ اپنے مالک دی مہربانی نال بھیکھن ایہ کہہ رہیا اے کہ اوہنوں نجات دارا لہہ گیا اے۔ بھگت سورداس دا اک شبد گرتھ صاحب وچ درج اے۔

”ہری کے سنگ بے ہری لوک
تن من ارپ سر بس سبھ ارپو اند سچ دھن جھوک
درسن پیکھ بھئے ز پیکھئی پائے ہے سگلے تھوک
آن بست سیو کاج ن کچھوئے سندر بدن الوک
سیام سندر تچ آن جو چاہت جیو گسٹی تن جوک
سورداس من پر بھ ہتھ لینو دینو ایہو پر لوک،“ (18)

پر ماتما دے بلی اوہدے نال ہی وسدے نیں۔ اوہ اپنے تن تے من نوں اوہدے اگے پیش کر دیندے نیں اوہ سبھ کچھ اوہدے اگے بھینٹ کر دیندے نیں تے اوہدے پریم دے نشے وچ مست رہندے نیں۔ اوہ پر ماتما دے درشن کر کے گوڑے کماں توں رُک جاندے نیں۔ جد اوہ پر ماتما دے سوہنے نگھڑے نوں تک لیندے نیں تہ اوہ ہور کسے شے ول کشش محسوس نہیں کردے۔ پر جیہڑا پر ماتما نوں ویکھ کے فیر کسے ہور شے دے لالچ وچ اوہنوں چھڈ دیندا اے اوہدی مثال انج ای ہے جیویں کوڑھی دے پنڈے تے کوئی کیڑا ہووے۔ سورداس کہند اے کہ

پر ماتمانے میرا من اپنے ہتھ وچ کر لیا اے تے مینوں ہر سکھ نال نواز دتا اے۔
پر مانند جی (1483ء توں 1593ء) راما ند دے چیلے سن۔ اوہناں دا اک شبد گرنٹھ
صاحب وچ درج اے۔

”تے نر کیا پُران سُن کینا
ان پاوئی بھگت نہیں اُچی بھوکھے دان ن دینا
کام ن بسر یو کرودھ ن بسر یو لوبھ ن چھٹیو دیوا
پر بندا مکھ تے نہیں چھوٹی پھل بھی سیوا
باٹ پار گھر مَس پنا رو پیٹ بھرے اپرادھی
جہہ پر لوک جائے اپ کیرت سوئی او دیا سادھی
ہنسا تو من تے نہیں چھوٹی جی دیا نہیں پالی
پر مانند سادھ سنگت مل کتھا پُتیت ن چالی“، (19)

یعنی توں پُراناں نوں سُن کے کیہ پراپت کیتا؟ اوہ سُن دے باوجود تیرے
من وچ پر ماتما دا پیار نہیں نسر یا نہ ہی بھکھے نوں کھانا کھلاون دی تینوں چاہ
ہوئی۔ نہ ہی توں کام، کرودھ تے لوبھ وی نہ چھٹیا۔ تیرا مکھ دو جیاں دے
اوگن بیان توں باز نہیں آیا تیری ایہ کرنی اپھل تے سیوانے بے فائدہ
اے۔ اے وی توں دو جیاں نوں لٹ کے اپنا پیٹ بھرنا ایں۔ جدوں توں
اگلے جہاں جائیں گا اودوں ہی تینوں ایہناں گوڑے کرماں دا پتہ چلے گا۔
ہنسا (ظلم) کولوں توں چچھا نہیں چھڈا سکیا، توں اے دو جیاں جنیاں تے ظلم
کرنا ایں۔ پر مانند توں سادھاں دی سنگت وچ تے رل گیا ایں پر توں
سادھاں والے کم کیوں نہیں کر رہیا؟

ایہ اوہناں بھگتاں دا کلام اے جیہڑے زرگن بھگت سن تے گرنٹھ صاحب وچ اوہناں
دے کلام نوں جگہ ملی۔ ایہناں توں علاوہ وی زرگن تے سگن بھگتاں دی اک لمی سوچی ہے جیہناں
وچ بھگت چرن داس، بھگت ٹلسی صاحب، گوسوامی ٹلسی داس، دیا بانی، بھگت دریا صاحب
مارواڑی، بھگت دریا صاحب بہاری، بھگت داڈو دیال، بھگت دھرماس جی، بھگت پلٹو جی، بھگت

بھیکھا جی، میرا بانی، سہو بانی وغیرہ دا کلام اتھے دتا جا رہیا اے۔

چرن داس (1703ء-1782ء)

”اکھیاں گرو درن کی پیاسی
اکٹ لاگی پنٹھ نہاروں تن سوں بھئی اُداسی
رین دنا موہیں چین نہیں ہے چننا ادھک ستاویں
تل پھل رہوں کلپنا بھارین نچل بُدھ نہیں آویں
تن گیو سوکھ ہوک ات لاگی ہر دئے پاوک باڑھی
کھن میں لوٹی کھن میں بیٹھی گھر انگنا کھن ٹھاڑھی
بھیتز باہر سنگ سہیلی باتن ہی سمجھاوے
چرن داس سکد یو پیارے نینن نہ درساوے“ (20)

بھگت تلسی صاحب (1511ء-1623ء)

”کام کرو دھ اور لو بھ کی جب لگ من میں کھان
تب لگ پنڈت مورکھ دونوں ایک سامان“ (21)
”دیا دھرم کا مول ہے نرک مول ابھیمان
تلسی دیا نہ چھوڑیے جب لگ گھٹ میں پران“ (22)

دیا بانی (1750ء-1775)

”گرو بن گیان دھیان نہیں ہووے
گرو بن چوراسی مگ جووے
گرو بن رام بھگتی نہیں جاگئے
گرو بن اُسبھی کرم نہیں تیاگئے
گرو ہی دین دیال گوسائیں
گرو سرئے جو کوئی جانی

گرو ہیں سب دیون کے دیوا
گرو کو کوت نہ جانت بھیوا، (23)

بھگت دریا صاحب مارواڑی (1733ء-1815ء)

”کہاں کہوں میرے پت کی بات
جو رے کہوں سوئی انگ سہات
جب میں رہی تھی کتیا کنواری
تب میرے کرم ہتا سر بھاری
جب میری پت سے منسا دوڑی
ست گر آن سگائی جوڑی
تب میں پت کا منگل گایا
جب میرا سوامی ویاہن آیا
تھ لیوا دے بیٹھی ساگا
موہیں لینی بایوں آنگا
جب دریا کہے مٹ گئی دوتی
آپو ارپ پو سنگ سوتی“ (24)

بھگت دریا صاحب بہاری (1674ء-1780ء)

”تم میرا سائیں میں تیرا داس، چرن کنول پت میرو باس
پل پل سمرؤں نام سُباس، جیون جگ میں دیکھو داس
جل میں کُمدن چندا کاس، چھائی رہا چھپ پُہپ بلاس
ان منی گنگن تھیا پرگاس، کہہ دریا میٹا جم تراس،“ (25)

بھگت داؤد دیال (1544ء-1603ء)

”دریا یہ سنسار ہے، رام نام نچ ناؤ
داؤ ڈھیل نہ کیجئے، یہ اوسر یہ ڈاؤ

کچھو نہ کہاوے آپ گوں، سائیں گوں سیوے
 داؤ دوجا چھاڑ سب نام نچ لیوے
 داؤ ایسے مہنگے مول کا، ایک سانس لے جائی
 چودہ لوک سمان سو، کاہے ریت ملانی
 داؤ زربکار نچ ناؤں لے، جیون ایہ اُپائی
 داؤ کرترم کال ہے، تاکے یکٹ نہ جائی،⁽²⁶⁾

بھگت پلٹو جی (سن نامعلوم)

”چھوڑ کتھنی کہیں گیان سے جدار ہوں

رین او دوس کیا پڑھے گیتا

کیتک پنڈت مئے نرک میں سدھارتے

لوبھ اور موہ بس رہا ریتا

بنا تہی رہے مگتی نہ ملے گی

کام او کرو دھ کوناہیں جیتا

داس پلٹو کہیں بیٹھ ست سنگ میں

آپو میں دیکھ لے رام سیتا،⁽²⁷⁾

میرا بانی (1504ء)

”تمرے کارن سب کچھ چھوڑ دیا

اب موہی کیوں ترساؤ ہو

برہ بھالاگی اُرانترا

سو تم آئے بھجاؤ ہو

اب چھوڑت نہیں بنے پر بھ جی

ہنس کر تڑت بلاؤ ہو

میرا داسی جنم جنم کی انگ سے انگ لگاؤ ہو،⁽²⁸⁾

سہجو بائی (1725ء)

”اب تم اپنی اور نہہارو
 ہمرے اوگن پہ نہ آؤ تمہیں اپنا برد سہہارو
 جگ جگ ساکھ تمہاری ایسی، وید پُر ان گائی
 پتت اُدھارن نام تمہارو، یہ سُن کے من درڑھتا آئی
 میں اجان تم سب کچھ جانو، گھٹ گھٹ انتر جامی
 میں تو چرن تمہارے لاگی، ہو کر پال دیال سوامی
 ہاتھ جو رکے ارج کرت ہوں اپناؤ گہہ باہیں
 دوار تہارے آئے پری ہوں پورُش گن مو میں گچھ ناہیں
 چرن داس سہیا تیریدرسن کی بندھی پاؤں
 لگن لگی اڑوں پران اڑے ہیں، تم کو چھوڑ کہوں کت جاؤں“ (29)

بھگتی لہر دیاں ایہناں ساریاں شاعراں دا کلام پڑھ کے ایہ سمجھ آوندی اے کہ سب توں پہلاں اوہ سارے ایٹور نال ملن دے چاہیوان نیں۔ اوہناں دی سب توں پہلی ترجیح پرمانتا اے۔ پرمانتا نال اوہناں دا پریم ہی اوہناں دے جیون دامل اے۔ بھگت، پرمانتا نال ملن لئی گرو دی لوڑ تے بہت زور دیندے نیں۔ اس مابعد الطبعی مقصد توں علاوہ بھگتاں دا اک ہور مقصد اخلاقی نوعیت دا وی اے۔ اوہ ایہ کہ بھگت لوک ایٹور نال اپنے پریم دے ذریعے اپنی ہوند دیاں منفی خواہشاں نوں مارن دا جتن کردے نیں۔ ہندوستانی فلسفے وچ منفی طاقتاں ایہ نیں کام، کرودھ، لوبھ، موہ تے ہنکار۔ بھگت پہلاں آپ ایہناں توں چھٹکارا حاصل کردے نیں تے فیر اپنے منن والیاں نوں وی ایہناں توں بچن لئی پریردے نیں۔ اوہناں دی شاعری دا اک وڈا حصہ ایہناں منفی طاقتاں دی بند یا کردا اے۔ اک ہور اچھی گل ایہ ہے کہ ایٹور دی سرجی جیا جیون نوں اوہ ایٹور دا ہی روپ سمجھ کے اوہدے نال دی پیار کردے نیں۔ اس پریم لئی اوہ کسے ونڈ دے قابل نہیں نیں۔ ایہوکارن اے کہ اوہ ذات پات، دھرم ایمان تے ہر قسم دی ورن ونڈ توں آزاد نیں۔ اس آزادی دا پرچار وی اوہناں دی شاعری وچ ملدا اے۔ بھگت لوک خشک تپسیا تے مذہبی ریتاں رسماں نوں

اک عام انسان لئی مشکل دا کارن سمجھدے نیں۔ اس لئی اوہ مذہبی اجارہ داری دے خلاف نیں۔
اوہناں بھانے مذہب دا پُنیادی مقصد ایہ ہے کہ منکھتا دی بھلائی کرنا اے۔

References:

- * Lecturer: Associate College (B) Rahwali Gujranwala.
- 1- EVOLUTION OF BHAKTI MOVEMENT IN NORTHERN INDIA DURING 15 AND 16 CENTURY-PRIYANKA SRIVASTAVA-ALIGARH MUSLIM UNIVERSITY INDIA-2013-45
- 2- As Above-46
- 3- As Above-50
- 4- As Above-51
- 5- Guru Garanth Sahib- Rama Nand G-Ghar Pehla
- 6- Guru Garanth Sahib-Raag Goojri-Sri Jay Dev Ji ka Pad-Ghar4
- 7- Guru Garanth Sahib-Siri Raag-Tarlochan ka
- 8- Guru Garanth Sahib-Goojri Siri Naam Dev Ji k Pad-Ghar Pehla
- 9- Guru Garanth Sahib-Baani Sadhney Ki-Raag Bilawal
- 10- Guru Garanth Sahib-Raag Aasa, Ang486
- 11- Guru Garanth Sahib--Raag Gouri-Ang338
- 12- Sardar Jafri-Kabeer Bani (Karachi:Aaj Ki Kitabein,2005)43
- 13- Guru Garanth Sahib-Raag Dhanaasri-Ang695
- 14- Guru Garanth Sahib-Raag Aasa-Ang488)
- 15- Guru Garanth Sahib-Raag Dhanaasri-Ang695
- 16- Guru Garanth-Raag Raam Kali-Ang974
- 17- Guru Garanth Sahib-Raag Sooraath-Ang659
- 18- Guru Garanth Sahib-Saarang Mehla 5-Soordaas
- 19- Guru Garanth Sahib-Raag Saarang-Ang1253
- 20- Jagdeesh Chander Sethi-Santon Ki Baani (Punjab:Dera Baba Jaimal Singh,2006)381

- 21- Kavi Raaj Aanand Saroop- Sant Tulsi Daas Dohaawli (Lahore:Genral Book Depo)06
- 22- As Above-10
- 23- Jagdeesh chander Sethi-Santon Ki Baani (Punjab:Radha sawami Satsang,2006)426
- 24- As Above-428
- 25- As Above-431
- 26- Seva Singh-Sant Daadu Dayal Sahib (Bayas:Radha Sawami Satsangat,1997)44
- 27- Paltoo Sahib Ki Baani (Paryaag:Bell Vedar Press,1954)03
Jay Krishan Chaudhary-Meeran k Geet (Illah Abad:Idara Anees e Urdu,1959)40
- 29- Jagdeesh chander Sethi-Santon Ki Baani (Punjab:Radha sawami Satsang,2006)511